

Андрій Непомнящий

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ З КРИМОЗНАВСТВА (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

XVIII століття стало періодом привернення світової уваги до Криму і водночас відправною віхою у розвитку кримознавства як окремого наукового напрямку. Занепад раніше могутнього Кримського ханства та безпосередньо пов'язаний із цим процес поступового розширення Російської імперії на південь; інтерес до насиченої історії Криму, який ніколи не згасав; спроби осмислити політичний і соціально-економічний устрій Кримського ханства, який все ще залишався загадкою для європейців, зруйнували інформаційний вакуум, що довгий час існував навколо цієї держави. Показово, що уже в той час окремі аспекти розвитку вивчення історії Криму знайшли висвітлення в низці наукових досліджень бібліографічного профілю. Ці праці стали певною базою для подальших наукових розвідок, сприяли систематизації багатогранного процесу вивчення краю.

Першим досвідом узагальнюючої історико-бібліографічної характеристики процесу вивчення Криму стало дослідження Павла Михайловича Леонтьєва (1822-1875) “Обзор исследований о классических древностях северного берега Черного моря”¹, у якому приведено список дослідників та їх праць, починаючи з 1725 року (де Боз) до середини XIX століття, подані їх анотації зі вказівкою наявних помилок, розкрита діяльність перших наукових організацій, чиї програми були пов'язані з вивченням півострова (Петербурзьке Археолого-нумізматичне товариство, Одеське товариство історії та старожитностей). Але П.М.Леонтьєв розглянув лише найбільш яскраві твори, залишивши поза своїм “Обзором” значну частину книжкової та журнальної продукції епохи.

Лише наприкінці XIX ст. історіографи повернулися до питання історії вивчення Криму. У дослідженні одеського вченого Владислава Норбертовича Юргевича (1819-1898) “Замечания о некоторых местностях Новороссийского края, заслуживающих археологического исследо-

---

¹ Леонтьев П. М. Обзор исследований о классических древностях северного берега Черного моря // Пропилеи: Сб. ст. по классической древности, издаваемый П. Леонтьевым. – 2-е изд. – М., 1856. – Кн. 1, отд. 2. – С. 67-101.

вання”² була представлена історія вивчення багатих археологічними знахідками районів Криму. У більш ґрунтовній формі це питання було розглянуте В.Н.Юргевичем у дослідженні “Об археологии в царствование императрицы Екатерины II” (1897 р.), де розкриті основні події початкового етапу цього процесу³, показана роль випадкових знахідок у розвитку досліджень і зростання уваги до Криму провідних російських істориків. Основні віхи історії археологічного вивчення Криму в ХІХ столітті викладені у праці Адольфа Міхаеліса⁴. Автор не вмістив матеріал, пов’язаний із публікацією результатів дослідження цих знахідок, обмежившись лише переліком відкриттів.

“Общий обзор изучения крымских древностей со времени присоединения Крыма к Российской Державе” склав відомий київський вчений-кримознавець Юліан Андрійович Кулаковський (1855-1919)⁵. За кількістю згаданих й охарактеризованих кримознавчих праць кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століття огляд Ю.А.Кулаковського поступається праці П.М.Леонтєва. Згідно із своїм фахом, Ю.А.Кулаковський більшу увагу приділив історії археологічних досліджень у Керчі, зокрема, створенню та діяльності Керченського музею старожитностей, заходам Російського археологічного товариства та Археологічної комісії з організації наукових досліджень у Керчі. Ним вперше виокремлені “Отчеты императорской Археологической комиссии” як видання, що містять численні кримознавчі матеріали (публікації Л.Е.Стефані, В.Г.Тізенгаузена), розкритий розвиток нумізматичних досліджень. В цьому зв’язку автором подано характеристику праць другої половини ХІХ століття, що є доповненням до розробок П.М.Леонтєва. Аналогічне, але більш ґрунтовне історико-бібліографічне дослідження було опубліковане в 1915 році Миколою Івановичем Новосадським (1859-1941)⁶. У праці поставлений акцент на епіграфічні відкриття в Криму, розробку і видання знайдених написів. Вперше були представлені характеристики численних записок мандрівників по Криму, детально розкрита діяльність столичних істориків в галузі епіграфіки. У дослідженні названі основні монографії, присвячені Криму (ХІХ ст.),

² Юргевич В. Н. Замечания о некоторых местностях Новороссийского края, заслуживающих археологического исследования // Труды VI Археологического съезда в Одессе, 1884 г. – Одесса, 1888. – Т. 2. – С. 29-41.

³ Юргевич В. Н. Об археологии в царствование императрицы Екатерины II // ЗООИД. – 1897. – Т. 20, отд. 5. – С. 23-29.

⁴ Михаэлис А. Художественно-археологические открытия за сто лет. – М., 1913. – II, IV, 403 с.

⁵ Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды: Краткий исторический очерк. – 2-е изд. – К., 1914. – С. 139-154. Див. докл.: Непомнящий А. А. Из истории подготовки «Археологической карты Крыма»: По данным переписки Ю. А. Кулаковского с А. И. Маркевичем // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. праць з мистецтвознавства, архітектури, і культурології. – К., 2006. – Вип. 3, ч. 2. – С. 127-142.

⁶ Новосадский Н. И. Греческая эпиграфика. – 2-е изд. – М., 1915. – Ч. 1. – III, 254, IV с.

перераховані (без зазначення статей) провідні наукові видання, в яких розміщувалися кримознавчі публікації.

Характерною особливістю узагальнюючих історико-бібліографічних кримознавчих оглядів, підготовлених за дорадянських часів, стала наявність у них згадок лише найголовніших творів, основних тенденцій у дослідженнях краю. При цьому основна частина публікацій залишалася поза їх полем зору.

У дорадянський період були підготовлені систематичні огляди історії археологічних досліджень Херсонеса Таврійського (Х.П.Ящуржинський)⁷, старожитностей Південно-Західного та Південного Криму (А.І.Маркевич)⁸. В цих історіографічних розвідках основний акцент поставлений на вивчення хронологічної канви відкриттів і опис найбільш цікавих знахідок.

У цей час було здійснено кілька спроб узагальнення форм і підсумків наукової діяльності Одеського товариства історії та старожитностей, найбільш значного за складом учених кримознавчого центру. У працях П.К.Бруна, Б.В.Варнеке, О.К.Маркова, М.Г.Попруженка⁹ окреслені основні напрями діяльності Товариства, вказана конкретна роль кожного з його членів у наукових розробках. Одночасно в цих нарисах міститься велика кількість інформації про хід вивчення Криму, історіографічні оцінки праць.

Сучасники неодноразово узагальнювали досвід роботи Таврійської вченої архівної комісії. Виділяється ціла група оглядів діяльності цього місцевого наукового центру¹⁰. Характерно, що вона аналізується на фоні розвитку аналогічних краєзнавчих організацій по всій країні, що дає можливість більш чітко представити масштабність проведених у Криму робіт.

⁷ Ящуржинский Х. П. Очерк археологических разведок и исследований в области Херсонеса Таврического // ИТУАК. – 1888. – № 5. – С. 106-114.

⁸ [Маркевич А. И.] Из области археологии // Крымское слово. – 1906. – 17 янв.; Маркевич А. И. Раскопки на Мангупе // Южное слово. – 1913. – 17 авг.

⁹ Брун Ф. К. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания // Труды Одесского статистического комитета. – 1870. – Вып. 4. – С. 69-101; *Его же*. Тридцатилетие Одесского общества истории и древностей, его записки и археологические собрания // ЗООИД. – 1872. – Т. 8, отд. 3. – С. 328-351; [Варнеке Б. В.] Императорское Одесское общество истории и древностей, 1839-1914 // ЖМНП. – 1914. – № 12, отд. 4. – С. 47-61; Марков А. К. Императорское Одесское общество истории и древностей: Обзор его деятельности за 1839-1888 г. // Вестник археологии и истории. – 1888. – Вып. 7, отд. 3. – С. 22-33; Попруженко М. Г. Императорское Одесское общество истории и древностей: По поводу 75-летия его существования // ИВ. – 1914. – № 11. – С. 544-555.

¹⁰ Андреевский И. Е. Ученые архивные комиссии в 1888 г. // РС. – 1889. – № 12. – С. 805-826; Довнар-Запольский М. В. Обзор деятельности ученых губернских архивных комиссий 1896-1898 // Труды Одиннадцатого Археологического съезда в Киеве, 1899. – М., 1902. – Т. 2. – С. 90-99; Покровский Н. В. Губернские ученые архивные комиссии. – СПб., 1908; Труворов А. Отчет о деятельности губернских ученых архивных комиссий в 1890-м году // РА. – 1891. – № 12. – С. 583-606.

У другій половині XIX – на початку XX ст. були зроблені перші спроби систематизації творчості окремих кримознавців. Найбільш поширеною формою для розміщення подібних аналітичних досліджень стали збірники на честь цих діячів науки: Д.В.Айналова, Д.М.Анучина, О.О.Бобринського, А.Я.Гаркаві, Ю.А.Кулаковського, В.В.Радлова, О.С.Уварова, П.С.Уварової¹¹. У вміщених у них біобібліографічних оглядах творчості вчених представлена канва їх життя, показаний внесок у розвиток наукових досліджень, перераховані основні праці.

Загалом, у дорадянський період не було розроблено оглядів творчості більшості істориків-кримознавців, передусім, провінційних, чий внесок в науку, в переважній більшості, висвітлений на рівні некрологічних заміток. Не було створено й узагальнюючого дослідження про розвиток історико-кримознавчих досліджень.

Характеристика стану наукового життя Криму в революційні роки подана в оглядовій статті В. І. Вернадського, де названі основні наукові центри Криму й окреслені їх форми та підсумки роботи¹².

Активно розроблялися питання історії вивчення Криму в 20-і роки XX століття. До цього періоду відноситься поява узагальнюючих праць про діяльність Таврійської вченої архівної комісії (А.І.Маркевич), Керченського (Ю.Ю.Марті) і Херсонеського (К.Е.Гриневич)¹³ музеїв старовини. У них детально викладені початкові етапи формування цих наукових центрів, наведена характеристика діяльності краєзнавців, підведені загальні підсумки роботи. Книги Костянтина Едуардовича Гриневича (1891-1970) та Юлія Юлійовича Марті (1874-1959) забезпечені великою кількістю ілюстрацій та фотографій, що надає їм особливої цінності. Дослідження важливі ще й тим, що їх авторами були директори цих музеїв, археологи, що досконало знали нюанси музейної та пам'яткоохоронної роботи. Історики виділяють різні етапи розвитку музеїв і археологічних досліджень – від дилетантських розкопок до суворо наукових розробок, намагаються пояснити причини уповільнення робіт в окремі періоди. У нарисах наочно проілюстрована допомога, надана Керченському музею старожитностей і Складу місцевих старожитностей столичними й одеськими археологами.

У радянський період певна увага була приділена характеристиці діяльності орієнталістів-кримознавців. В узагальнюючому дослідженні

¹¹Див. докл.: *Непомнящий А. А.* Историчне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження. – Сімферополь, 2003.

¹²*Вернадский В.* О научной работе в Крыму в 1917-1921 гг. // Наука и ее работники. – 1921. – № 4. – С. 3-12. Див. також: *Непомнящий А. А.* Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – 432 с.

¹³*Маркевич А. И.* Тридцатипятилетие существования Таврической ученой архивной комиссии // Русский исторический журнал. – 1922. – № 8. – С. 307-309; *Марті Ю. Ю.* Сто лет Керченского музея: Исторический очерк. – Керчь, 1926; *Гриневич К. Э.* Сто лет херсонесских раскопок, 1827-1927: Исторический очерк с экскурсионным планом. – Севастополь, 1927.

М.К.Дмитрієва¹⁴ названі основні наукові інтереси сходознавців у Криму, прізвища вчених та їх праці. Значна увага в радянській історіографії була приділена творчості сходознавців: В.Д.Смирнова (В.О.Гордлевський, М.К.Дмитрієв, О.М.Кононов, А.С.Тверетінова)¹⁵, В.В.Бартольда (Н.М.Акрамов, М.М.Туманович)¹⁶, В.О.Гордлевського (А.П.Базіянец, М.О.Баскаков, Е.Е.Бертельс)¹⁷, О.М.Самойловича (Ф.Д.Ашнін, Л.В.Дмитрієва, Б.В.Лунін)¹⁸, П.О.Фалева (Б.В.Лунін)¹⁹. У цих працях, при описі життєвої канви вказаних істориків, відзначався також їх внесок у розвиток вивчення Криму, участь в експедиціях, роботі місцевих наукових товариств, названі основні праці.

20-і роки ХХ століття фіксують початок історіографії кримського музеєзнавства (М.С.Барсамов, К.Е.Гріневич, Ю.Ю.Марті, Л.О.Мойсєєв, О.С.Мойсєєв)²⁰. Розкривалися переважно форми та методи розвитку музейної справи в Криму. Утім, приділивши основну увагу ходу поповнення музейних зібрань, автори залишили поза полем зору характеристики діяльності подвижників музейної справи. Щонайбільше (Ю.Ю.Марті) простежена їх роль в археологічних дослідженнях, але опущена характеристика їх бібліографічної спадщини. Значно менше вивчалася історія розвитку кримських музеїв і діяльності подвижників

¹⁴ *Дмитриев Н. К.* Труды русских ученых в области тюркологии // Ученые записки МГУ. – 1946. – Вып. 107. – С. 63-70.

¹⁵ *Гордлевский В. А.* Памяти В. Д. Смирнова, 1846-1922 // Гордлевский В. А. Избранные сочинения: В 4 т. – М.: Наука, 1968. – Т. 4. – С. 408-419; *Dmitrijev N. K. V. D. Smirnov* // The Journal of the Royal Asiatic society of Great Britain and Ireland. – 1928. – Pt. 2. – P. 408-410; *Кононов А. Н.* История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период. – 2-е изд. – Л., 1982; *Тверетина А. С. В. Д. Смирнов – историк Турции* // Советская тюркология. – 1972. – № 4. – С. 103-114.

¹⁶ *Акрамов Н. М.* Выдающийся русский востоковед В. В. Бартольд: Научно-биографический очерк / Под ред. Б. А. Литвинского. – Душанбе, 1963; *Туманович Н. Н.* Описание архива академика В. В. Бартольда // Умняков И. И. Аннотированная библиография академика В. В. Бартольда. – М., 1976. – С. 231-468.

¹⁷ *Базиянец А. П.* Владимир Александрович Гордлевский. – М., 1979; Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию: Сб. ст. – М., 1953.

¹⁸ *Ашнин Ф. Д.* Александр Николаевич Самойлович, 1880-1938 // Народы Азии и Африки. – 1963. – № 2. – С. 243-264; *Ашнин Ф. Д., Алпатов В. М.* Архивные документы о гибели академика А. Н. Самойловича // Восток. – 1996. – № 5. – С. 153-162; *Дмитриева Л. В.* Материалы к описанию рукописного наследия А. Н. Самойловича // Народы Азии и Африки. – 1996. – № 3. – С. 206-211; *Лунин Б. В.* Историография общественных наук в Узбекистане: Библиографические очерки. – Ташкент, 1974. – С. 325-332.

¹⁹ *Лунин Б. В.* Жизнь и труды востоковеда-тюрколога П. А. Фалева // Общественные науки в Узбекистане. – 1967. – № 9. – С. 43-48.

²⁰ *Барсамов Н. С.* Феодосийский археологический музей и галерея Айвазовского // Крым. – 1928. – № 1 (6), вып. 2. – С. 101-104; *Мойсєєв Л. А.* Севастопольский военно-исторический музей и памятники обороны 1854-1855 гг.: По поводу реорганизации // Краеведение. – 1926. – № 1. – С. 126-129; *Мойсєєв А. С.* Научная деятельность Ялтинского ест.-ист. музея за 1918-1921 гг.: Археология и геология // Записки Ялтинского естественно-исторического музея. – 1922. – № 1. – С. 2-3.

музейної справи в 30-і – 60-і рр. ХХ століття. Велика частина написаних у цей час праць, що стосуються нашої тематики, представлена популярними переробками опублікованого раніше. Із досліджень цього періоду виділимо праці Ф.Т.Гусарова, Г.Д.Белова, Г.Г.Мезенцевої²¹, де названі основні етапи формування окремих музейних колекцій.

Відродження історико-краєзнавчих традицій, бурхливий розвиток в Україні та Російській Федерації в останні десятиріччя історико-краєзнавчих досліджень сприяв появі низки узагальнюючих дисертаційних досліджень, пов'язаних із різними етапами вивчення Криму. У дослідженні Ірини Володимирівни Тункіної “Становление классической археологии в России (XVIII – середина XIX вв.)”²² розглянуто процес розвитку археологічних досліджень у Криму в зазначений період, уперше показана роль подорожей у вивченні Криму, введено до наукового обігу низку неопублікованих праць І. П. Бларамберга, П. А. Дюбрюкса, П. І. Кьоппена. У дисертації описаний процес створення місцевих центрів для вивчення класичної археології Північного Причорномор'я в 1903-1838 рр. (С.-Петербург, Одеса, Керч), становлення організаційної структури класичної археології Північного Причорномор'я (1839-1859 рр.) (Одеське товариство історії та старожитностей, Російське археологічне товариство). Розглянуто основну проблематику досліджень у галузі епіграфіки, нумізматики, історичної географії та археологічної топографії. У ряді наукових публікацій І.В.Тункіної (1980-1990-х рр.) простежена роль окремих істориків у вивченні Північного Причорномор'я (Б.В.Варнеке, С.О.Жебельова, Є.Є.Кьолера, П.І.Кьоппена, Н.П.Кондакова, О.М.Оленіна)²³. Окремі розробки дослідниці присвятила історії Керченського і Феодосійського музеїв старо-

²¹ Барсамов Н. С. Феодосийский археологический музей и галерея Айвазовского // Крым.– 1928.– № 1 (6), вып. 2.– С. 101-104; Моисеев Л. А. Севастопольский военно-исторический музей и памятники обороны 1854-1855 гг.: По поводу реорганизации // Краеведение.– 1926.– № 1.– С. 126-129; Моисеев А. С. Научная деятельность Ялтинского ест.-ист. музея за 1918-1921 гг.: Археология и геология // Записки Ялтинского естественно-исторического музея.– 1922.– № 1.– С. 2-3.

²²Тункина И. В. Становление классической археологии в России, XVIII – середина XIX вв.: Автореф. дисс... канд. ист. наук.– Л., 1989.

²³Тункина И. В. Новые материалы к биографии проф. Б. В. Варнеке // Древнее Причерноморье: III чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского.– Одесса, 1996.– С. 109-110; Тункина И. В., Фролов Э. Д. Историографические этюды С. А. Жебелева: Из неизданного научного наследия // ВДИ.– 1993.– № 1.– С. 182-194; № 2.– С. 172-201; Тункина И. В. Экспедиция Е. Е. Келера в Крым в 1804 и 1821 гг. // Тезисы докладов Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры».– Симферополь, 1998.– Ч. 3.– С. 307-309; Тункина И. В. Автографы археологов в альбоме П. И. Кёппена // СА.– 1987.– № 4.– С. 220-227; Тункина И. В. Н. П. Кондаков: Обзор личного фонда // Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге / Под ред. И. П. Медведева.– СПб., 1995.– С. 95-119; Тункина И. В. А. Н. Оленин и древности Южной России // Труды семинара «Проблемы истории и историографии археологической науки».– СПб., 1995.– С. 18-27.

житностей²⁴. У своїх працях І.В.Тункіна одна з перших в історіографії продемонструвала наявність численних наукових зв'язків між місцевими й столичними істориками та їх вплив на хід історичних досліджень. До наукового обігу був введений значний за обсягом архівний матеріал. Але, приділивши основну увагу безпосередньо археологічним дослідженням, І.В.Тункіна не розглядає різні форми публікацій результатів цих праць, особливо маловідомих, вміщених у періодичних виданнях, що не дає повного уявлення про хід процесу становлення історико-кримінологічних досліджень. Логічним завершенням ґрунтовних студій І.В.Тункіної в галузі історії розвитку археологічних досліджень на Півдні України стала її монографія “Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XX в)”²⁵, а також докторська дисертація петербурзької дослідниці²⁶.

У дисертаційному дослідженні Тетяни Федорівни Григор'євої “Становление и развитие краеведения на Юге Украины (80-е гг. XVIII в. – 60-і гг. XIX в.)” розглядається пробудження наукового інтересу до вивчення історії краю, внесок навчальних закладів Одеси в цю сферу, краєзнавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, робота щодо вивчення та охорони старожитностей, комплектування музейних колекцій²⁷. Вперше продемонстрована роль місцевої періодичної преси (“Одеський вестник”, “Таврические губернские ведомости”) у вивченні півострова. Разом із тим, хоч у праці окреслені основні напрями історико-краєзнавчого вивчення Криму наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., але розглянуті вони загальною назвою. Названі прізвища лише найбільш відомих краєзнавців, не відновлена повна бібліографія їх наукової спадщини. Поза полем зору Т.Ф.Григор'євої залишився також основний масив досліджень провідних істориків тієї епохи (А.Б.Ашик, О.О.Борзенко, Ф.М.Домбровський, Д.В.Карейша, М.І.Надеждін, Я.В.Е.Тетбу-де-Маріньї тощо). У низці публікацій Т.Ф.Григор'єва проа-

²⁴Тункіна І. В. К истории археологического изучения Таманского полуострова в конце XVIII – первой четверти XIX вв. // Боспорский сб.– М., 1993.– Вып. 2.– С. 6-24; *ее же*: Первые годы деятельности Керченского музея древностей // Археология и история Боспора.– Керчь, 1999.– Вып. 3.– С. 39-59; *ее же*: Создание Феодосийского музея древностей // Древнее Причерноморье: IV-е чтения памяти профессора П. О. Карышковского.– Одесса, 1998.– С. 138-143.

²⁵Тункіна І. В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX вв.).– СПб., 2002. Див. рец. на цю монографію: Непомнящий А. А. Ґрунтовне дослідження з бібліографії Північного Причорномор'я // Бібліотечний вісник.– Київ, 2003.– № 5.– С. 58-59; його ж: История изучения Крыма в лицах: // Культура народов Причерноморья.– 2003.– № 39.– С. 133-134.

²⁶Тункіна І. В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XX в.): Автореф. дисс... д-ра ист. наук.– СПб., 2002.

²⁷Григор'єва Т. Ф. Становление и развитие краеведения на Юге Украины, 80-е г. XVIII в. – 60-е г. XIX в.: Автореферат дисс... канд. ист. наук.– Киев, 1991.

налізувала краєзнавчу спадщину М.Н.Мурзакевича²⁸, служителів культу півдня України²⁹ та висвітила їх роль у процесі вивчення Криму. У спеціальному дослідженні нею розкрита організація охорони пам'яток у Криму в XIX столітті в річищі діяльності Одеського товариства історії та старожитностей, показана історія створення й основні форми роботи музеїв в Криму³⁰.

У нашому дослідженні, присвяченому розвитку історичного краєзнавства Криму в другій половині XIX – на початку XX століття³¹, розвинена хронологічна канва роботи Т.Ф.Григор'євої відносно Криму. Розглянута діяльність провідних місцевих краєзнавців В.Х.Кондаракі, Ф.Ф.Лашкова, А.І.Маркевича з вивчення історії та етнографії Криму; роль місцевої періодичної преси у вивченні та поширенні краєзнавчих знань; подана загальна характеристика кримознавчих досліджень Таврійської вченої архівної комісії, музеїв, статистичних комітетів Криму.

У дисертаційних дослідженнях Дмитра Васильовича Потехіна “Внесок «Таврійської вченої архівної комісії» і «Таврійського товариства історії, археології та етнографії» у вивчення історії Криму” (1994 р.)³² й Ігоря Михайловича Симоненка “Вчені архівні комісії в Україні: Історія, діяльність, здобутки (кінець XIX – поч. XX ст.)” (2001 р.)³³ розглянуті основні напрями та форми діяльності найбільш авторитетного місцевого наукового центру. На жаль, поза полем зору цих істориків залишився значний масив архівних джерел, зокрема, фондів Кримського республіканського краєзнавчого музею із проблеми, яка вивчається. Не використана й епістолярна спадщина членів Комісії, що відклалася у місцевих та центральних архівах. У працях Д. В. Потехіна та І. М. Симоненка не розглядаються біографічні матеріали краєзнавців. Основна увага приділена характеристиці їх опублікованої спадщини на сторінках “Известий Таврической ученой архивной комиссии”. Повністю поза

²⁸Григор'єва Т. Ф. Історико-краєзнавча діяльність М. Н. Мурзакевича // IV Республіканська конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. та повідом. – К., 1989. – С. 61-62.

²⁹Григор'єва Т. Ф. Участь духовенства в історико-краєзнавчих дослідженнях // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 1992. – С. 107-108.

³⁰Григор'єва Т. Ф. Вивчення, охорона і спорудження пам'яток історії та культури в Криму, як один з напрямків краєзнавчих досліджень // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: 36. методичних мат-лів: В 6-ти ч. – К., 1989. – Ч. 5. – 89 с.

³¹Непомнящий А. А. Розвиток історичного краєзнавства в Криму в 2-й половині XIX – початку XX століть: Автореферат дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994.

³²Потехін Д. В. Вклад «Таврійської вченої архівної комісії» і «Таврійського товариства історії, археології та етнографії» у вивчення історії Криму: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 1994.

³³Симоненко І. М. Вчені архівні комісії в Україні: Історія, діяльність, здобутки, кінець XIX – початок XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2001.

увагою цих авторів лишалася також найбагатша рукописна спадщина членів ТВАК, що збереглася в різних архівних зібраннях.

У докторській дисертації Варфоломея Степановича Савчука «Історико-науковий аналіз діяльності природознаукових товариств півдня України, Криму та Бессарабії: друга половина XIX – початок XX ст.»³⁴ розглянута діяльність громадських наукових організацій Криму (Кримське товариство дослідників та любителів природи, Кримсько-Кавказський гірський клуб), що відіграли важливу роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень у Криму кінця XIX – на початку XX ст. У праці досліджені формування й основні етапи розвитку цих товариств, їх організаційна структура, зв'язки місцевих наукових співтовариств із університетськими центрами Російської імперії та Європи, культурно-просвітницька діяльність товариств. У даній дисертації розкрита краєзнавча діяльність М.О.Головкінського, С.О.Мокржецького, О.А.Янати та інших краєзнавців Криму. Окремі сюжети з цієї проблеми розглянуті також у низці інших публікацій В.С.Савчука³⁵.

Зародження та розвиток природознавчих досліджень у Криму в кінці XVIII – на початку XX століття розглянуто в дисертації Катерини Олексіївни Черненко «Становлення і розвиток природознавчих досліджень у Криму (кінець XVIII – поч. XX століття)»³⁶. Історик сфокусувала увагу на значенні експедицій Петербурзької Академії наук, записок мандрівників, діяльності природознавчих товариств Криму, Кримського комітету та Сімферопольського природо-історичного музею у вивченні регіону. В дисертації представлені біоісторіографічні характеристики Є.Ф.Вульфа, В.М.Дмитрієва, К.Ф.Кесслера, С.О.Мокржецького, Х.Х.Стевена тощо. Ці сюжети також були розвинені Е.А.Черненко у низці наукових публікацій³⁷.

Питання розвитку археографічних досліджень у дорадянському кримиознавстві частково розглядаються в дисертаційному дослідженні та публікаціях Б.С.Ватулі, В.М.Хмарського, наукових розвідках А.Д.Степа-

³⁴Савчук В. С. Историко-научный анализ деятельности естественных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: Вторая половина XIX – начало XX века: Автореф. дисс... докт. ист. наук.– Днепропетровск, 1996.– 50 с.

³⁵Савчук В. С. Естественные общества юга Российской империи: Вторая половина XIX – начало XX в.– Днепропетровск, 1994.– 232 с.; *Его же*. Историчне краєзнавство в природничо-наукових товариствах Криму другої половини XIX – початку XX ст. // Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: Традиції та сучасність». У 2 ч.– К., 1995.– Ч. 1.– С. 30-31.

³⁶Черненко Е. О. Становлення і розвиток природознавчих досліджень в Криму, кінець XVIII – початок XX століття: Автореферат дис... канд. іст. наук.– К., 1998.

³⁷Черненко К. А. Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы: структура и деятельность // Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России: К 125-летию начала деятельности.– Л., 1990.– С. 33-34; *Ее же*. Просвітницька діяльність Кримського товариства природознавців та любителів природи // Популяризація науки в Україні: Історія і сучасність.– К., 1992.– С. 55-68.

нського³⁸. При цьому характеризується діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (тематика пошуків і дослідження архівних фондів). Окрема увага приділена розробкам в цьому напрямку А.О.Скальковського. Завдяки публікаціям одеського вченого, доктора історичних наук, професора Вадима Михайловича Хмарського³⁹ до наукового обігу введено низку нових рукописів із особового фонду А.О.Скальковського в Російській секції архіву С.-Петербурзької філії Інституту російської історії РАН. Разом із тим кримознавчий напрямок у творчості А.О.Скальковського не було виділено, випущено з уваги численні неопубліковані рукописи, присвячені вивченню Кримського півострова, не залучена значна частина листування вченого.

Предметом спеціальних досліджень стала пам'яткознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей і його міжнародні зв'язки⁴⁰. У цих дослідженнях розкриті основні методи та форми роботи Товариства, названі прізвиська провідних істориків, окреслена тематика їх досліджень. Вагомим внеском в історію наук півдня України стала узагальнююча монографія про діяльність Одеського товариства історії та старожитностей, підготовлена В.М.Хмарським⁴¹. Зазначимо також, що у 1989 році одеськими істориками був підготовлений науковий збірник "150 лет Одесскому обществу истории и древностей", до якого увійшли тези доповідей однойменної конференції. У розробках С.А.Булатовича, В.П.Ванчугова, А.Г.Загинайла, Т.Л.Самойлової розглянуті окремі сюжети діяльності цієї наукової співдружності, зокрема, дослідження з вивчення нумізматики Криму.

Об'єктом окремих досліджень у радянській і пострадянській періоди стала діяльність провідної краєзнавчої організації Криму – Таврійської вченої архівної комісії. Як перше дослідження, що повер-

³⁸ Ватуля Б. С. Развитие археографии на Украине в XIX – начале XX вв.: Автореферат дисс. ... канд. ист. наук.– К., 1953; Он же. Из истории археографической практики на Украине в XIX-XX вв. // Исторический архив.– 1957.– № 2.– С. 192-195; Хмарський В. М. А. О. Скальковський, 1808-1898: Археографічна діяльність: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.– К., 1994; Він же. Початок археографічної діяльності в Одесі // Записки історичного факультету / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова.– Одеса, 1997.– Вип. 5.– С. 183-192; Степанский А. Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России // Археографический ежегодник за 1974 год.– М., 1975.– С. 38-55.

³⁹ Хмарський В. М. З історії архівної справи в Одесі: Про намагання А. О. Скальковського заснувати у 30-40-ві рр. XIX ст. історичний архів // Записки історичного факультету / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова.– Одеса, 1997.– Вип. 5.– С. 192-198; Він же. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Там же.– 1998.– Вип. 6.– С. 1-319; Він же. Камеральна археографія у діяльності Одеського товариства історії та старожитностей, 40-ві – поч. 50-х рр. XIX ст. // Там же.– 2000.– Вип. 10.– С. 41-51.

⁴⁰ Сальцова О. А. Пам'яткознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей // Праці Центру пам'яткознавства.– 1993.– Вип. 2.– С. 60-69; Лисоченко І. Д. Архів Одеського товариства історії та старожитностей // Збірник оглядів фондів відділу рукописів / Б-ка АН УРСР.– К., 1962.– С. 49-61.

⁴¹ Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей.– Одеса, 2002.

нуло ТВАК із довголітнього забуття, праця Віктора Йосиповича Філоненка (1884-1977) не позбавлена фактологічних неточностей⁴². Суперечливим є внесок в розвиток криминологічних студій (зокрема – у вивчення діяльності Таврійської вченої архівної комісії) С.Б.Філімонова⁴³.

Із сучасних західноєвропейських досліджень, присвячених висвітленню процесу вивчення Північного Причорномор'я, інтерес становить монографія Г.Хаусмана (1998 р.)⁴⁴. Хоч основна увага в книзі приділена аналізу соціальних і національних течій у Новоросійському університеті, важливе місце відведене біобібліографічній інформації про професорів-істориків.

Характеризуючи сучасну історіографію проблеми, потрібно зазначити, що підсумком бурхливого розвитку археологічних досліджень в Криму стала поява в кінці ХХ століття ряду узагальнюючих праць із історії розвитку археології, де значне місце приділяється історії археологічного дослідження півострова (Г.С.Лебедев, О.О.Формозов)⁴⁵. Хоч основний акцент у цих працях зроблений на аналізі діяльності столичних археологів, автори торкаються постійних наукових контактів корифеїв науки тієї епохи з численними місцевими старателями музейної справи (А.Б.Ашик, І.О.Стемпковський тощо).

Окремі епізоди, пов'язані з історією археологічних досліджень на півострові, розглянуті в працях І.Б.Брашинського, О.Г.Герцена, В.М.Даниленка, Д.С.Кириліна, Д.В.Костенка, В.О.Кутайсова, Н.О.Макарової. Основна увага в них зосереджена на хронології найбільш значущих знахідок. При цьому, як правило, поза увагою залишена діяльність подвижників історико-археологічних досліджень. Не простежено вплив учених з великих наукових центрів на розвиток місцевих досліджень. Низка публікацій, присвячених видатним археологам (П.А.Дюбрюксу, Є.Є.Кьолеру), мають суто популярний характер (В.М.Даниленко).

Принципово новим підходом до висвітлення історії вивчення кримських старожитностей відрізняється опубліковане в 1999 році дослідження головного хоронителя Керченського державного історико-культурного заповідника В.М.Боровкової “Коллекционеры и тор-

⁴² Філоненко В. Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії, 1887-1929 рр. // Архіви України.– 1967.– № 1.– С. 31-34.

⁴³ Див. докл.: Непомнящий А. А. Про вивчення наукової спадщини кримських краєзнавців // Історичний журнал. – 2005.– № 6.– С. 119-121.

⁴⁴ Hausmann G. Universitat und Stadtliche Gesellschaft in Odessa, 1865-1917: Soziale und nationale Selbstorganisation an der peripherie des Zarenreiches.– Stuttgart, 1998.– (Quellen und Studien zurgeschichte des Ostlichen Europa; Bd. 49).

⁴⁵ Лебедев Г. С. История отечественной археологии, 1700-1917 гг.– СПб., 1992; Формозов А. А. О периодизации истории отечественной археологии // Российская археология.– 1994.– № 4.– С. 219-225; Он же. Пушкин и древности: Наблюдения археолога.– М., 2000; Он же. Русские археологи в период тоталитаризма: Историографические очерки.– М., 2004.

говці керченськими древностями”⁴⁶, де основна увага приділена персоніфікації та біографістиці подвижників розвитку кримської археології. Дослідження має нарисовий характер. У ньому в хронологічній послідовності відновлена діяльність провідних подвижників місцевої археології: П.А.Дюбрюкса, І.О.Стемпковського, І.П.Бларамберга, О.О.Бобринського, О.Ю.Люценка, О.В.Новикова, І.А.Терлецького тощо. Вперше в історіографії показана роль діячів місцевої адміністрації в розвитку історико-краєзнавчих досліджень (З.С.Херхеулідзе, М.С.Воронцов). Висвітлена діяльність місцевих колекціонерів старожитностей для збереження античної спадщини. Автор не торкається аспекту розробки наукової спадщини історико-етнографічних досліджень кримознавців. Науковий рівень праці значно знижує відсутність довідково-бібліографічного апарату.

У зв’язку з посиленням уваги до ролі особистості дослідника в історіографічному процесі стали активно розроблятися персоніфіковані сюжети, пов’язані з вивченням внеску окремих істориків у розробку тієї або іншої проблеми. Насамперед, розглядалася діяльність істориків дорядянської епохи, емігрантів, чия творчість протягом багатьох років була забута. Окремі публікації присвячені характеристиці діяльності Д.В.Айналова (А.Н.Анфертьєва, Н.Г.Ковпаненко, С.Масленицин)⁴⁷, Д.М.Анучина (В.В.Богданов, Г.В.Карпов)⁴⁸, І.П.Бларамберга (Л.М.Лазенкова, С.А.Сапожников)⁴⁹, О.О.Борзенка (Н.В.Турушкіна)⁵⁰, І.М.Березіна (Б.М.Банціг, Н.А.Кузнецова, О.М.Самойлович)⁵¹, А.Я.Гаркаві

⁴⁶ Боровкова В. Н. Коллекционеры и торговцы керченскими древностями.— Керчь, 1999.

⁴⁷ Анфертьева А. Н. Д. В. Айналов: Жизнь, творчество, архив // Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге / Под ред. И. П. Медведева.— СПб., 1995.— С. 259-313; Ковпаненко Н. Г. Д. В. Айналов та Україна // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: Наукові доп. та пов.: В 2 ч.— К.—Харків, 1997.— Ч. 1.— С. 125-128; Масленицин С. Д. В. Айналов // Искусство.— 1987.— № 7.— С. 54-60.

⁴⁸ Богданов В. В. Дмитрий Николаевич Анучин — антрополог и географ, 1843-1923.— М., 1941; Карпов Г. В. Путь ученого: Очерк жизни, научной и общественной деятельности Д. Н. Анучина.— М., 1958.

⁴⁹ Лазенкова Л. М. Керченский музей древностей и его основатели // Пилигримы Крыма — Осень’99: Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме: IV Крымская международная науч.-практ. конф.: Материалы: В 2 т.— Симферополь, 2000.— Т. 1.— С. 154-161; Сапожников С. А. Шевченко, Бларамберги и Мавромихали // Научные записки / Ин-т Т. Шевченко Оренбургского гос. ун-та.— М.; Оренбург, 1999.— Тетрадь 6.

⁵⁰ Турушкіна Н. В. З історії вивчення проблеми сходознавства в Одесі // Записки історичного факультету / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова.— Одеса, 2000.— Вип. 10.— С. 77-82.

⁵¹ Кузнецова Н. А., Данциг Б. Н. И. Н. Березин — путешественник по Закавказью, Ирану и Ближнему Востоку // Краткие сообщения Ин-та востоковедения.— 1956.— Вип. 22.— С. 92-100; Самойлович А. Н. И. Н. Березин, как турколог, 1818-1918 // Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук.— 1925.— Т. 1.— С. 161-172.

(И.В.Ачкинази, І.Берлін, В.Л.Віхнович)⁵², Г.М.Геннаді (Л.М.Равич)⁵³, В.В.Григор'єва (Д.П.Урсу, І.Д.Черних)⁵⁴, М.С.Державіна (П.Н.Берков)⁵⁵, М.В.Довнар-Запольського (Г.Д.Казьмірчук, Е.М.Луценко, С.І.Михальченко)⁵⁶, О.К.Казем-Бека (М.Абдуллаєв, Я.Алієв, Д.Х.Джани-заде, А.К.Рзаєв, Н.Б.Сеїд-заде)⁵⁷, П.І.Кьоппена (Б.А.Вальська, В.П.Козлов, А.І.Маркевич, Л.Б.Модзальовський, Л.О.Миц)⁵⁸, О.І.Маркевича (В.О.Мірошниченко, З.В.Першина, О.В.Полозовська, Т.М.Попова,

⁵²Ачкинази И. В. Крымчаки: Историографический обзор по публикациям XIX – начала XX века // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – Симферополь, 1991. – Вып. 2. – С. 171-172; Берлин И. Авраам Яковлевич Гаркави // *ЕС*. – 1910. – Вып. 4. – С. 529-598; Вихнович В. Л., Лебедев В. В. Авраам Яковлевич Гаркави // «Век»: Вестник еврейской культуры. – 1990. – № 4. – С. 50-52; Его же. А. Я. Гаркави и его труды по истории евреев в России // *Исторические судьбы евреев в России и в СССР: Начало диалога*: Сб. ст. – М., 1992. – С. 238-244.

⁵³Равич Л. Н. Г. Н. Геннаді, 1826-1880. – М., 1981.

⁵⁴Урсу Д. З історії сходознавства на Півдні України // *Східний світ*. – 1994. – № 1/2. – С. 135-150; Черных И. Д. Востоковедение в Одессе, 1828-1941 гг. // *Воспитание истории: Тез. I областной историко-краеведческой науч.-практ. конф.* – Одесса, 1989. – С. 64-66.

⁵⁵Берков П. Н. Краткая характеристика научной, педагогической и общественной деятельности // *Материалы к биобиблиографии ученых СССР. Сер. литературы и языка, вып. 1: Николай Севастьянович Державин*. – М.-Л., 1949. – С. 6-19.

⁵⁶Казьмірчук Г. Д. М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець // *УІЖ*. – 1995. – № 1. – С. 80-86; Луценко С. М. Внесок М. В. Довнар-Запольського в джерелознавство України // *Українське архівознавство: Історія, сучасний стан та перспективи*: Наук. доп. Всеукраїнської конф.: В 2 ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 250-259; Его же. Історико-краєзнавчий аспект в науковій спадщині професора М. В. Довнар-Запольського // VIII Всеукраїнська наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура»: Наук. доп. та пов.: В 2 ч. – К.-Харків, 1997. – Ч. 1. – С. 111-114; Его же. Археографічна діяльність професора Київського університету М. В. Довнар-Запольського // *Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану Марка Якимовича Варшавчика*. – К., 1999. – С. 194-197; Михальченко С. И. Из истории высшего образования на Украине в начале XX в.: Деятельность в Киеве М. В. Довнар-Запольского // IV Республіканська наукова конференція з історії краєзнавства: Тез. доп. і пов. – К., 1989; Его же. М. В. Довнар-Запольський у Києві у 1918 р. // *Студії з архівної справи та документознавства*. – 1999. – Т. 5. – С. 83-84.

⁵⁷Абдуллаєв М. Казем-Бек – ученый и мыслитель. – Махач-Кала: Арнам, 1963; Алиев Я. Профессор А. К. Казембек. – Баку, 1940; Джани-заде Д. Х. Политико-правовые воззрения М. Казем-Бека: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Тбилиси, 1988; Рзаев А. К. Мирза Казем-Бек, 1802-1870. – Баку, 1965; Мухаммед Али Казем-Бек. – М., 1989; Сеїд-Заде Н. Б. Лингвистические взгляды М. А. Казем-Бека: Автореф. дисс. ... канд. филолог. наук. – Баку, 1989.

⁵⁸Вальская Б. А. Собрания статистиков и путешественников в Санкт-Петербурге в 40-х годах XIX в. // *Известия Русского географического общества*. – 1992. – Т. 124, вып. 2. – С. 115-123; Козлов В. П. Колумбы российской древности. – М., 1981; То же. – 2-е. Изд. – М., 1985; Маркевич А. И. Памяти П. И. Кёппена // *ИТУАК*. – 1893. – № 18. – С. 119-125; Его же. К биографии академика П. И. Кёппена // Там же. – 1914. – № 51. – С. 223-240; Модзальовский Л. Б. Дневники акад. П. И. Кёппена // *Вестник Академии наук СССР*. – 1932. – № 12. – Стб. 68-70; Мыц Л. А. «Материалы, которым время не отнимает достоинства...»: Путевые заметки П. И. Кёппена, 1833-1834 // *Пилигримы Крыма: Осень-98: Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме: Международная науч. конф: Материалы*. – Симферополь, 1999. – С. 192-200.

О.О.Синявська, В.М.Хмарський⁵⁹, А.І.Маркевича (А.А.Непомнящий)⁶⁰, Н.Д.Полонської-Василенко (А.А.Непомнящий)⁶¹, Ф.І.Успенського (Е.Ю.Басаргіна⁶², Б.Т.Горяйнов). Названі праці розрізняються за шириною обсягу матеріалу та своїм науковим рівнем. Так, творчості одних істориків присвячені монографічні дослідження та дисертації (Д. М. Анучин, Г. М. Геннаді, М. С. Державін, О. К. Казем-Бек, М. П. Погодін), а іншим лише невеликі замітки (В. В. Григор'єв), які, звичайно, не визначають їх роль у розвитку історико-кримознавчих досліджень. Низка публікацій носить компілятивний, популярний характер (статті В.К.Гарагулі, В.М.Даниленка, С.Б.Філімонова). Загалом ці дослідження містять багаті біографічні матеріали, аналіз творчості дослідника. Велика їх частина базується на ґрунтовній джерельній базі. У цих розробках не ставилось завдання відтворення біобібліографічної характеристики творчості цих вчених, тому цей аспект залишився не порушеним авторами.

Окремі дослідження були присвячені характеристиці особових архівних фондів істориків, що дало можливість ввести до наукового обігу нові матеріали, звернути увагу фахівців на раніше невідомі аспекти творчості вчених.

Узагальнюючими історико-бібліографічного дослідженнями з вивчення історії та етнографії Криму в кінці XVIII – на початку XX століть на основі аналізу бібліографічної та епістолярної спадщини істориків-кримознавців стали наші монографії “Історичне кримознавство

⁵⁹ *Мирошніченко В. А.* Деятельность А. И. Маркевича в Одесском обществе истории и древностей: По материалам «Записок» ООИД // Записки історичного факультету / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1997. – Вип. 5. – С. 160-165; *Его же. И. А. Линниченко о А. И. Маркевиче* // Там же. – 1998. – Вип. 7. – С. 146-151; *Першина З. В., Синявська О. О.* Краєзнавчі студії О. І. Маркевича // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 297-301; *Полозовська О. В.* О. І. Маркевич – про походження свого роду // Записки історичного факультету / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1997. – Вип. 5. – С. 156-160; *Попова Т. Н.* Страницы исторического образования и исторической науки в Одессе: А. И. Маркевич // Структура освіти в регіоні: Проблеми оптимізації: Матеріали міжн. наук.-практ. конф. – Харків, 1996. – С.194-196; *Ее же. Алексей Иванович Маркевич: Заметки к биоисториографическому этюду* // Алексей Иванович Маркевич, 1847-1903: Биобиблиографический указатель / Под ред. Т. Н. Поповой; Одесский гос. ун-т им. И. И. Мечникова. – Одесса, 1997. – С. 15-86; *Синявська О. О.* Історик О. І. Маркевич: життя та творчість: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2001; *Ії ж.* Історик Олексій Іванович Маркевич: Життя та діяльність: До сторіччя з дня смерті. – Одеса, 2003; *Хмарський В. М.* Олексій Маркевич як археограф: До постановки проблеми // Записки історичного факультету / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 234-240.

⁶⁰ *Непомнящий А. А.* Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005.

⁶¹ *Непомнящий А. А. Н. Д.* Полонская-Василенко и Крым // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 8. – С. 21-24.

⁶² *Басаргина Е. Ю.* Русский археологический институт в Константинополе: Очерки истории. – СПб., 1999.

(кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження” (2003 р.), та “Подвижники кримведения” (2006 р.)⁶³.

Таким чином, ще в дорадянський період були зроблені перші спроби складання історико-бібліографічних оглядів колосальної за обсягом опублікованої спадщини з історії та етнографії Криму (Ю.А.Кулаковський, П.М.Леонтьєв, М.І.Новосельський, В.Н.Юргевич). Однак у цих працях знайшли відображення лише одиничні аспекти проблеми за вибором укладачів. Головною причиною такого суб’єктивного підходу стала відсутність методологічних розробок у галузі історії науки, які дозволили б забезпечити комплексний підхід до дослідження. За дорадянських часів, на різних етапах, якщо й робилися спроби зібрати воедино всі напрацювання із кримиознавства (Г.М.Геннаді, А.І.Маркевич), то був відсутній їх аналіз. Систематизувалися й аналізувалися тільки найбільш значущі праці. Основними пріоритетами розвитку історіографічних досліджень стала історія археологічних пошуків у Криму, огляди діяльності Одеського товариства історії та старожитностей. З’явилися одиничні нариси про творчість істориків-кримиознавців, у яких не було виділено аспект їх діяльності з вивчення цього краю окремо, а подано лише загальну характеристику їх наукової спадщини.

Окремі питання вивчення історії та етнографії Криму були розвинені в радянський період. Передусім, було продовжене відновлення історії археологічних досліджень у Криму на основі роботи Керченського музею старожитностей і музею в Херсонесі (К.Е.Гриневиц, Ю.Ю.Марті), значно просунулося вивчення діяльності Таврійської вченої архівної комісії (А.І.Маркевич, В.Й.Філоненко). Однак відновлення основних напрямів діяльності цих наукових центрів, характеристика документальних пам’яток, пов’язаних із їх роботою, не торкалася питання відновлення біобібліографії діячів цих організацій. Паралельно розроблялася творчість провідних істориків-кримиознавців, насамперед, сходознавців. Були складені ґрунтовні списки наукової спадщини ряду вчених. Разом із тим, діяльність основного корпусу подвижників розвитку історичної науки на півострові залишалася поза увагою. За радянських часів не були продовжені розробки XIX століття щодо створення узагальнюючих історико-бібліографічних оглядів кримиознавчих досліджень. Радянська історіографія взагалі проігнорувала аспект розвитку історико-бібліографічного вивчення Криму до 1920 року. Яскравим доказом цієї тези є достовірний факт, що за всі роки радянської влади не з’явилося жодної ретроспективної бібліографічної розробки з цієї проблеми.

У пострадянський період активно розроблялась історія діяльності природоохоронних товариств (О.І.Братіна, В.С.Савчук, К.О.Черненко),

⁶³ *Непом’ящий А. А.* Історичне кримиознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження. – Сімферополь, 2003; *Его же:* Подвижники кримведения. – Симферополь, 2006.

Таврійської вченої архівної комісії (А.А.Непомнящий, Д.В.Потехін, І.М.Симоненко). Дослідження були проведені на основі характеристики провідних форм роботи цих співтовариств, без спроб відновити біобібліографії співпрацівників цих організацій. У працях Т.Ф.Григор'євої та І.В.Тункіної вперше була зроблена спроба розглянути, як вивчалася археологія, історія та етнографія Криму в інших наукових центрах (Одеса, С.-Петербург). Однак наукова спадщина вчених-кримознавців – найважливіше бібліографічне джерело для характеристики історії вивчення Криму – ними практично не розглядається, а досліджуються основні форми та методи роботи. У працях Т. Ф. Григор'євої вказується на роль періодичної преси в розвитку історичних досліджень, але аналіз основних джерел відсутній. В останнє десятиріччя значна увага приділена ролі особистості історика в історіографічному процесі. У зв'язку з цим з'явилась низка історико-бібліографічних нарисів про подвижників кримської історичної науки (Д.І.Братіна, А.А.Непомнящий, І.В.Тункіна, Д.П.Урсу, В.М.Хмарський).